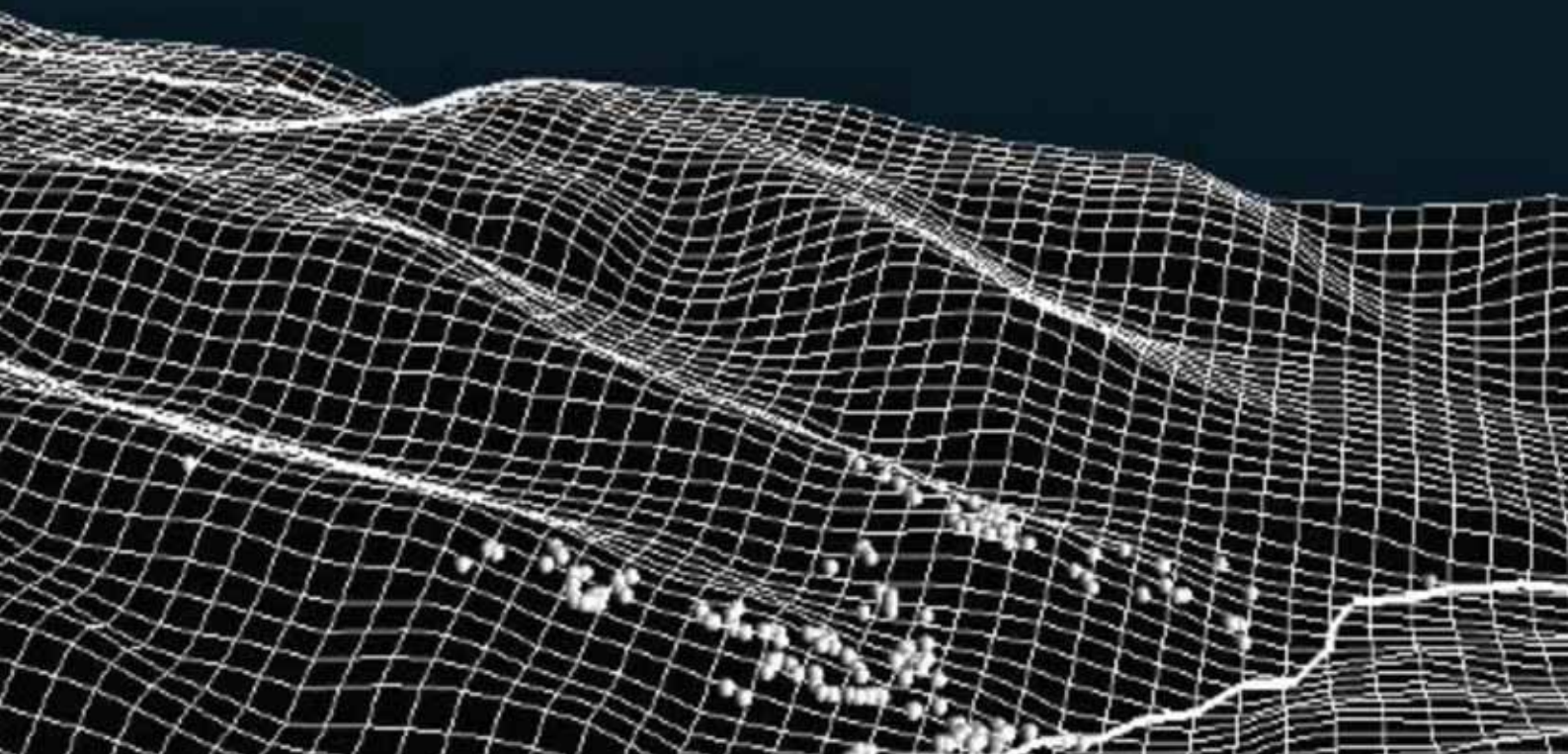

Modelització i simulació aplicades a la recerca i interpretació de camps de batalla

Xavier Rubio Campillo

Director: F. Xavier Hernández Cardona

Modelització i simulació aplicades a la recerca i interpretació de camps de batalla

Xavier Rubio Campillo

Director de Tesi: Francesc Xavier Hernández Cardona

Programa de Doctorat en Didàctica de les Ciències Socials i del Patrimoni

Bienni 2005-2007

Universitat de Barcelona

Març 2009

Agraïments

Com la majoria d'investigacions, aquesta tesi doctoral no s'hauria pogut realitzar sense l'ajuda de molta gent. M'agradaria en primer lloc agrair la col·laboració de les persones que formen el Departament de Didàctica de les Ciències Socials de la Universitat de Barcelona, dins del qual s'ha dut a terme aquesta recerca. En aquest sentit vull donar les gràcies especialment als membres del grup DIDPATRI i del Taller de Projectes (Joan Santacana, Laia Coma, Carolina Martín, Alba Arco, Magalí Lladó, Nayra Llonch i la resta!), molts dels quals van participar en l'excavació arqueològica de Talamanca, a partir de la qual s'ha generat bona part d'aquesta tesi.

També vull agrair el suport i la col·laboració de les persones que, tot i haver marxat o no estar dins del Departament, han estat part important d'aquest projecte. D'entre ells voldria destacar en David Íñiguez i en David Gesalí, sense els quals la recerca de camp hauria estat impossible. També m'agradaria donar les gràcies a la important tasca realitzada per Maria Yubero, Francesc Cecília i Mayca Rojo entre els arbres i esbarzers del camp de batalla de Talamanca.

També seria del tot injust no destacar la inestimable ajuda d'en Francesc Riart pel que fa a la documentació relacionada amb la Guerra de Successió i les innumerable converses sobre el tema, així com també la col·laboració d'en Giancarlo Boeri en quant a informació provinent d'arxius italians, i els suggeriments fets pel doctor Andreu Mas-Colell al voltant de l'ús de la teoria de jocs.

M'agradaria, de pas, disculpar-me amb tota la gent que durant els últims mesos només m'ha escoltat parlar de rutes de mínim cost, dragons, miquelets, algorismes i jocs de suma zero, particularment als meus amics i a la meva família. Prometo variar els temes de conversa, encara que costi de creure.

Per últim, però no per això menys important, vull donar les gràcies al meu director de tesi, Francesc Xavier Hernández. Sense la seva col·laboració, ajuda i paciència no s'explicaria que aquest projecte hagi arribat finalment a bon port. He intentat aprofitar al màxim la oportunitat que em va oferir de treballar amb ell, i en aquestes pàgines se'n mostra el resultat.

Índex

1	Introducció	1
1.1	La història de la guerra	1
1.1.1	Els factors psicològics i culturals	3
1.1.2	L'anàlisi del terreny	4
1.1.3	La presa de decisions	4
1.2	Estudiar les batalles?	5
1.2.1	La comprensió d'un camp de batalla	6
1.3	Metodologia i eines de recerca	7
1.4	Objectius principals i hipòtesis de treball	9
1.5	Estructura	11
2	Interpretant un camp de batalla	15
2.1	Definicions	15
2.1.1	El camp de batalla com a patrimoni	15
2.1.2	El camp de batalla com a jaciment	18
2.2	Museïtzar un camp de batalla?	19
2.2.1	Els problemes de localització i interpretació	22
2.2.2	La relació entre investigació i interpretació	23
2.3	L'arqueologia del conflicte	25
2.3.1	L'excavació de Little Big Horn	26
2.3.2	Fonaments de la metodologia	27
2.3.2.1	Treball de camp	28
2.3.2.2	Treball de laboratori	29

2.3.3	Camps de batalla de l'edat moderna	31
2.3.3.1	Metodologia aplicada	32
2.4	Arqueologia i Didàctica del patrimoni	33
2.5	El component emocional	35
3	Modelització i simulació	37
3.1	Un model per a entendre el món	37
3.1.1	Tipologies de models	40
3.2	La modelització matemàtica com a metodologia	42
3.3	Modelització en Ciències Socials	45
3.3.1	Aplicació en el camp de la Didàctica	49
3.4	La simulació com a eina de recerca	50
3.4.1	Utilitat de la simulació	55
3.4.2	Simulació discreta i contínua	57
3.5	Simulació i Ciències Socials	58
3.5.1	Aplicacions en el camp de la Didàctica	60
3.6	Simulació i Intel·ligència Artificial	62
3.6.1	Definició d'Intel·ligència artificial	63
3.6.2	Agent racional	63
3.6.3	Característiques d'un entorn de treball	64
3.6.4	Tipus d'agents	65
3.6.5	Tipologies d'Intel·ligència Artificial	69
3.6.5.1	Cerca i exploració	69
3.6.5.2	Lògica	69
3.6.5.3	Planificació	70
3.6.5.4	Raonament Probabilista	70
3.6.6	Selecció de tècniques	71
3.6.6.1	Intel·ligència Artificial i terreny	71
3.6.6.2	Intel·ligència Artificial i decisions	72
3.6.6.3	Models basats en Agents	72

3.7	Modelització d'un conflicte bèl·lic	73
3.7.1	Els exèrcits en conflicte	75
3.7.2	L'estudi del territori	79
3.7.3	La presa de decisions	83
4	La guerra al segle XVIII	87
4.1	Antecedents: la Revolució Militar	87
4.2	Visió general	88
4.3	Els exèrcits	90
4.3.1	Oficials i comandants	92
4.3.2	Infanteria	94
4.3.2.1	Organització	94
4.3.2.2	Armament	95
4.3.2.3	Tàctica	96
4.3.3	Cavalleria	98
4.3.3.1	Organització	98
4.3.3.2	Armament	99
4.3.3.3	Tàctica	99
4.3.4	Artilleria	102
4.4	En campanya	103
4.5	La conducció d'un setge	106
4.6	La batalla campal	109
5	Anàlisi de terreny	113
5.1	Espai i activitats humanes	113
5.2	La comprensió del factor geogràfic: cartografia i didàctica	114
5.2.1	Visualització del model de terreny	116
5.2.2	Simbologia	121
5.2.2.1	Representació dels exèrcits	123
5.2.3	El factor temporal	125
5.2.4	Altres elements de referència	127

5.2.5	La creació de nova cartografia	127
5.3	Els Sistemes d'Informació Geogràfica	131
5.3.1	Definició	131
5.3.2	Breu història dels GIS	132
5.3.3	Estructura	134
5.3.4	Entitats espacials	135
5.3.5	Atributs	138
5.3.6	Modelització geogràfica	140
5.3.7	Del concepte de les dades a la seva implementació	142
5.3.7.1	Vectors o ràsters?	144
5.3.7.2	DEM	144
5.3.7.3	Gradient i aspecte	145
5.3.8	Anàlisi espacial	149
5.3.8.1	Consultes	149
5.3.8.2	Mesures	152
5.3.8.3	Transformacions	152
5.3.8.4	Resums descriptius	154
5.3.8.5	Optimitzacions	154
5.3.8.6	Comprovació d'hipòtesis	156
5.3.9	GIS i Arqueologia: una visió general	157
5.3.9.1	GIS i Modelització Basada en Agents	160
5.4	L'ús de GIS en l'estudi dels camps de batalla	160
5.4.1	Fonts de dades generals	161
5.4.2	Referenciació i GPS	162
5.4.3	Programari utilitzat	164
5.4.3.1	GRASS	165
5.4.3.2	QGIS	167
5.4.4	Excavació i anàlisi espacial del camp de batalla	167
5.4.5	Interpretació i Didàctica	174

6	Decisió i teoria de jocs	177
6.1	Humans i racionalitat	177
6.2	Definició	179
6.2.1	Aplicacions	181
6.2.2	Teoria de jocs i Didàctica	182
6.3	Breu història de la teoria de jocs	184
6.4	Conceptes	187
6.4.1	Cooperació	189
6.4.2	Model matemàtic	190
6.4.3	El concepte d'utilitat	191
6.4.3.1	Utilitat i Història	193
6.5	Jocs de suma zero amb informació perfecta	193
6.5.1	Formes de jocs	194
6.5.1.1	Joc estratègic	194
6.5.1.2	Joc extensiu	195
6.5.1.3	Equivalència de models	196
6.5.2	Estratègies òptimes pures	199
6.6	El teorema Minimax	202
6.6.1	Equilibri Nash	204
6.7	Mètodes de resolució: l'algorisme minimax	205
6.8	Decisions en un camps de batalla	208
6.8.1	Model de joc	209
7	Conflictes a gran escala: Almenar 1710	211
7.1	Introducció	211
7.2	Antecedents	213
7.2.1	L'esclat de la guerra de Successió	213
7.2.2	Situació estratègica l'any 1710	214
7.3	L'estudi de les fonts textuais	215
7.3.1	L'exèrcit borbònic	215

7.3.2	L'exèrcit aliat	217
7.3.3	La iniciativa en mans borbòniques	218
7.3.4	Resposta aliada	219
7.3.5	Els combats per Balaguer	221
7.3.6	El contraatac aliat	223
7.3.7	La maniobra borbònica	225
	7.3.7.1 La resposta d'Starhemberg	229
7.4	Logística de la campanya	230
	7.4.1 El Segre i Balaguer	231
	7.4.2 La guerra de desgast	232
	7.4.3 Els subministres de Balaguer	233
7.5	Aplicació de rutes de mínim cost	237
	7.5.1 Obtenció de les dades	237
	7.5.2 Càlcul dels gradients de la zona	238
	7.5.3 Estimació de la ruta òptima inicial	241
	7.5.4 Formulació de noves hipòtesis	248
7.6	La modelització amb teoria de jocs	260
	7.6.1 Situació inicial	260
	7.6.2 Model estratègic del joc	261
	7.6.3 La contraofensiva aliada	266
7.7	La cartografia didàctica	267
7.8	La batalla d'Almenar	271
	7.8.1 Forces	271
	7.8.2 La descripció de les fonts textuais	279
	7.8.2.1 L'aproximació al camp de batalla	279
	7.8.2.2 El combat	282
	7.8.3 Anàlisi espacial de la batalla	287
	7.8.3.1 Descripció del camp de batalla	287
	7.8.3.2 Estudi de línies de visió	290
	7.8.3.3 La posició de l'artilleria aliada	292

7.8.3.4	La seqüència de la càrrega	293
7.8.3.5	Anàlisi de la variable solar	295
7.8.4	La càrrega aliada	299
7.8.4.1	Desplegament dels esquadrons	301
7.8.4.2	El desenvolupament de la batalla	302
7.8.4.3	La fugida borbònica	310
7.8.5	Interpretació de les baixes	311
7.8.6	Prospecció al camp de batalla	316
7.8.7	Retirada borbònica i final de l'acció	318
7.9	Conseqüències	319
8	Conflictes a petita escala: Talamanca 1714	325
8.1	Introducció	325
8.2	Antecedents	327
8.2.1	La resistència catalana	328
8.2.2	Organització de la defensa i inici del setge	330
8.2.3	L'expedició del Diputat Militar	331
8.2.4	Segona expedició exterior	333
8.2.5	L'estratègia catalana	334
8.2.6	La intervenció francesa	335
8.3	El desconegut exèrcit català de Poal	337
8.3.1	El mite de la <i>guerrilla</i>	338
8.3.2	Antoni Desvalls, marquès del Poal	342
8.3.3	Operacions bèl·liques a l'exterior de Barcelona	343
8.3.4	L'ordre de batalla català	344
8.4	L'estudi de les fonts textuais	346
8.4.1	L'exèrcit borbònic	352
8.4.2	Identificació del camp de batalla	354
8.4.3	Desplegament borbònic	360
8.4.4	L'exèrcit català	362

8.4.5	El combat	373
8.5	L'excavació arqueològica del camp de batalla	380
8.5.1	Anàlisi espacial de Talamanca	381
8.5.2	El camp de batalla com a paisatge	383
8.5.3	Els treballs de camp	385
8.5.4	Anàlisi espacial de les troballes	386
8.5.5	Anàlisi estadístic dels projectils	391
8.5.6	Resultats	396
8.6	Conseqüències de l'acció i final de la guerra	399
8.6.1	La derrota de l'exèrcit català	400
9	Conclusions	405
9.1	Confirmació d'hipòtesis i assoliment d'objectius	405
9.2	Aportacions metodològiques	408
9.3	Resultats dels casos d'estudi	408
9.3.1	L'estudi de la campanya d'Almenar	409
9.3.2	La batalla de Talamanca	410
9.4	Direccions de recerca futura	411
A	Codi	415
A.1	Programa per a descarregar informació del ICC	415
A.2	Scripts d'integració amb GRASS	418
B	Algoritme de Dijkstra	425
B.1	L'algoritme teòric	425
B.2	Pseudocodi	427
C	Inventari de Talamanca	429
	Bibliografia	433

Índex de figures

3.1	Procés de simulació	54
5.1	Batalla de Blenheim (Chandler 2000, p. 143)	117
5.2	Batalla del riu Hydaspes (Warry 1995, p. 85)	118
5.3	Batalla de Rossbach, 1757 (Duffy 2003, p. 67)	119
5.4	Situació prèvia a la batalla de Cannae (Goldsworthy 2001, p. 88) . . .	120
5.5	Malla d'altures de Waterloo (MacDonald 1997, pp. 72-73)	121
5.6	Il·lustració feta a partir de malla (MacDonald 1997, p. 74)	122
5.7	Exemple de símbols cartogràfics (Latimer 2001, p. 30)	124
5.8	Batalla de Rossbach, 1757 (Weigley 2004, p. 179)	125
5.9	Batalla de Cannae (Goldsworthy 2001, p. 116)	126
5.10	Fotografia de Leuthen, 1757 (Duffy 2003, p. 152)	128
5.11	Fotografia panoràmica del camp de batalla d'Almenar, 1710	128
5.12	Orientació i posició de la càmera a la fotografia anterior	129
5.13	Nivells d'abstracció de la modelització geogràfica	141
5.14	Mapa de corbes de nivell de Catalunya	146
5.15	Mapa ràster d'altures de Catalunya	147
5.16	Càlcul del gradient al punt 5	148
5.17	Vistes del programa QGIS	151
5.18	Interfície gràfica de GRASS i NVIZ	166
5.19	Integració dels entorns QGIS i GRASS	168
5.20	Mapa de la batalla de Prats de Rei (1711)	170
5.21	Versió georeferenciada de Prats de Rei	171

5.22	Resultats de l'algoritme de neighbourhood	174
6.1	Estructura d'un arbre	197
6.2	Estructura de model extensiu	198
6.3	Model extensiu del joc de la moneda	200
7.1	Escenari de la campanya de Balaguer	239
7.2	Mapa de gradients de Balaguer	240
7.3	Vista 3D de les altures i gradients de la zona de Balaguer	241
7.4	Aplicació de l'algorisme <i>r.cost</i>	243
7.5	Visió 3D del càlcul de costos de Cardona a Balaguer (Sud-oest)	243
7.6	Visió 3D del càlcul de costos de Cardona a Balaguer (Nord-est)	244
7.7	Visió 3D del càlcul de costos de Cardona a Balaguer (Sud-est)	244
7.8	Ruta òptima de mínim cost	245
7.9	Ruta de Cardona a Balaguer sobre mapa topogràfic 1:250.000	246
7.10	Ruta òptima de mínim cost incorporant hidrografia	247
7.11	Àrees planes a la zona de Balaguer	249
7.12	Grans extensions planes a la zona de Balaguer	250
7.13	Ruta de mínim cost de Cardona a Balaguer, fricció de 0	255
7.14	Ruta de mínim cost de Cardona a Balaguer, fricció de 90	256
7.15	Ruta de mínim cost de Cardona a Balaguer, fricció de 1000	256
7.16	Ruta de mínim cost de Cardona a Balaguer, fricció de 5	257
7.17	Ruta de mínim cost de Cardona a Balaguer, fricció de 10	258
7.18	Ruta de mínim cost de Cardona a Balaguer, fricció de 20	258
7.19	Ruta de mínim cost de Cardona a Balaguer, fricció de 30	259
7.20	Efecte de la fricció en la ruta de mínim cost	260
7.21	Inici de la campanya d'Almenar (maig 1710)	269
7.22	Retirada borbònica a Lleida (maig 1710)	270
7.23	Segona ofensiva borbònica (juny 1710)	271
7.24	Marxes cap a Almenar (juliol 1710)	272
7.25	Mapa de la batalla d'Almenar trobat a l'arxiu de Torino)	283

7.26	Mapa de la batalla d'Almenar segons Tindal	284
7.27	Corbes de nivell del camp de batalla d'Almenar	289
7.28	Reconstrucció virtual d'Almenar des del sud-est	290
7.29	Reconstrucció virtual d'Almenar des del nord-est	291
7.30	Vista d'Almenar des de la posició del general Stanhope	291
7.31	Vista d'Almenar des de la columna borbònica	293
7.32	Anàlisi de línies de visió des de posició A	294
7.33	Anàlisi de línies de visió des de posició B	294
7.34	Almenar, maniobres d'aproximació (vista des del Sud-oest)	295
7.35	Almenar, maniobres d'aproximació (vista des de l'Est)	296
7.36	Inici de l'atac d'Stanhope a Almenar	297
7.37	Inici de l'atac d'Stanhope a Almenar (bis)	298
7.38	Segona fase de la càrrega	299
7.39	Avenç final sobre la línia borbònica	300
7.40	Desplegament de les forces abans del xoc	303
7.41	Primers combats a l'ala esquerra borbònica	304
7.42	L'ala esquerra borbònica reulat	306
7.43	Combats al flanc dret borbònic	307
7.44	La reserva aliada dóna suport als genets amenaçats	308
7.45	La línia borbònica es col·lapsa i fuig de la força aliada	309
7.46	Mapa de gradients a la zona d'Almenar	311
7.47	Diagrama de baixes dels regiment aliats	313
8.1	Entorn de Talamanca	355
8.2	Localització de la batalla de Talamanca	356
8.3	Panoràmica del camp de batalla de Talamanca	357
8.4	Anàlisi LOS des del castell de Talamanca	358
8.5	Visió del camp de batalla des del castell	359
8.6	Anàlisi LOS des de la casa de Mussarra	359
8.7	Visió del camp de batalla des de Mussarra	360
8.8	Talamanca. Desplegament inicial de les forces	370

8.9	Talamanca. Mapa de gradients del terreny	382
8.10	Zones excavades al camp de batalla de Talamanca	386
8.11	Talamanca. Troballes arqueològiques	387
8.12	Projectils trobats al camp de batalla	388
8.13	Histograma de pesos dels projectils trobats	392
8.14	Histograma de diàmetres dels projectils trobats	393
8.15	Relació entre pes i diàmetre dels projectils trobats	394
8.16	Diferència de calibres en els projectils excavats	396

Índex de taules

5.1	Diferències entre format ràster i vectorial	145
6.1	Estructura de model estratègic	195
6.2	Model estratègic del joc de la moneda	199
6.3	Exemple de punt de sella	201
6.4	Joc amb estratègies mixtes	203
7.1	Model estratègic de la campanya de Balaguer (1)	262
7.2	Model estratègic de la campanya de Balaguer (2)	262
7.3	Model estratègic de la campanya de Balaguer (3)	264
7.4	Model estratègic de la contraofensiva aliada	267
7.5	Regles de la guerra a Almenar	317
7.6	Arquitectura del camp de batalla d'Almenar	317
7.7	Aspectes funcionals i disfuncionals a Almenar	317
8.1	Forces catalanes mencionades per Poal	371
8.2	Efectius de les unitats de Poal	372
8.3	Regles de la guerra a Talamanca	383
8.4	Arquitectura del camp de batalla de Talamanca	384
8.5	Aspectes funcionals i disfuncionals de Talamanca	384